

23 υωδ

Δ Ω Δ Ω Ν Η

Εκδοτική Επιτροπή

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου
Αθανάσιος Παλιούρας
Βασίλης Νιτσιάκος
Κωνσταντίνος Κόμης

* Ο συγγραφέας κάθε μελέτης έχει και την αποκλειστική ευθύνη για το περιεχόμενό της

α. 32

δεξιά

ΔΩΔΩΝΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ράχη: ΙΣΤΟΡΙΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1993

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ

Η ΧΙΟΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1820

Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο
της καποδιστριακής εποχής

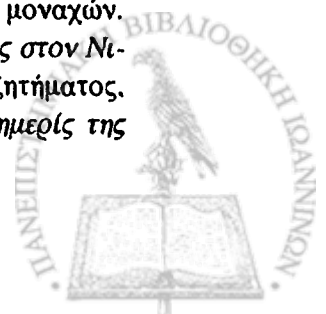
Η στατιστική περίοδος της νεότερης Ελλάδας έχει ως αφετηρία τη συλλογή ποσοτικών και, συμπληρωματικά, ποιοτικών στοιχείων κατά την καποδιστριακή περίοδο¹. Ο Καποδίστριας, υποχρεωμένος να δώσει άμεσα λύση στο πρόβλημα των προσφύγων², είχε ανάγκη, το ταχύτερο δυνατόν, από μια αξιόπιστη καταγραφή του πληθυσμού και των γαιών (ιδιαίτερα των εθνικών γαιών) της επικρατειάς του³. Παράλληλα, το παραπάνω έργο εξυ-

Βραχυγραφίες: ΓΑΚ, Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αθήνα)· ΓΑΚ-ΑΝΚ, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Κέρκυρας.

1. Πρόκειται για υλικό που συλλέχθηκε στο διάστημα 1828-1830. Βλέπε: Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήνα 1973, σσ. 20-45· Γ. Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήνα 1973, σσ. 13-23· Μ. Χουλιαράκης κ.ά., *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, έκδ. ΕΚΚΕ, σσ. 15-22. Τα παραπάνω έργα, αν και κλασσικά στο είδος τους πλέον, παρουσιάζουν σημαντικές ελλείψεις. Ένα μεγάλο μέρος των απογραφών της καποδιστριακής εποχής (κυρίως αυτό που βρίσκεται σε χειρόγραφα στα διάφορα αρχεία) αγνοείται παντελώς. Παράλληλα, στο διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοσή τους δημοσιεύθηκε μια σειρά από τεκμήρια του είδους. Αναφέρουμε το πιο σημαντικό έργο, με υλικό από τα Αρχεία Νομού Κέρκυρας: *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, έκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, τόμ. Η' (επιμ. Κ. Δαφνής-Κ. Κωστής, εισαγ. Κ. Κωστής), Κέρκυρα 1987.

2. Για το θέμα των προσφύγων παραμένει χρήσιμη η μονογραφία του Απόστολου Βακαλόπουλου, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*. Ιστορική μελέτη, εν Θεσσαλονίκη 1939.

3. Για τις συγκυρίες και τις δυσχέρειες που συνδέονται με τη συλλογή των στατιστικών στοιχείων βλέπε: Κ. Κωστής, *Εισαγωγή στο Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τόμ. Η', σσ. 7-20· Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων και μοναχών. Μια απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος στον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σσ. 378-385. Ιδιαίτερα ως προς την επίλυση του ζητήματος των προσφύγων και των εθνικών γαιών, σε σχέση με την καταγραφή: *Γενική Εφημερίς της*

πηρετούσε τη χάραξη πολιτικής σε δύο άλλους, επίσης ευαίσθητους, τομείς: τη στρατολογία¹ και τη φορολογία². Βέβαια, τα αποτελέσματα δεν ήταν για όλες τις περιοχές της επικράτειας ικανοποιητικά: μερικές δε απ' αυτές δεν είχαν συμπεριληφθεί στους στατιστικούς πίνακες³. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί συνολικά το συγκεκριμένο εγχείρημα, δεδομένου μάλιστα ότι συντελέστηκε σε συνθήκες γενικής αναταραχής και πολέμου.

Το τεκμήριο που μας απασχολεί εδώ προέρχεται από το Καποδιστριακό Αρχείο, το αποκείμενο στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας⁴. Παρά το γεγονός ότι φέρει την ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1828, τα περιεχόμενα σε αυτό αριθμητικά στοιχεία περιγράφουν κυρίως την προ του 1821 κατάσταση. Ο λόγος είναι προφανής: η εδραίωση της οθωμανικής εξουσίας η οποία επιτεύχθηκε μετά τα αιματηρά γεγονότα του 1822, τη διασπορά των Χιωτών και, τέλος, την αποτυχία της εκστρατείας του 1827⁵, υπήρξε ισχυρός παράγων ακύρωσης οποιασδήποτε προσπάθειας με σκοπό τη συγκρότηση αρμόδιας για τη συλλογή στατιστικών πληροφοριών επιτροπής. Επομένως, τα περισσότερα στοιχεία, τα οποία θα ήταν σε θέση να συλλέξει η καποδιστριακή κυβέρνηση, αφορούσαν στην προεπαναστατική εποχή, δεδομένου μάλιστα ότι ανάμεσα στο πλήθος των Χιωτών προσφύγων, που είχε εισρεύσει στην ηπειρωτική Ελλάδα, εύκολα θα εντοπιζόνταν οι πληροφοριοδότες. Και το γεγονός ότι το υπόμνημα συντάχθηκε στην Αίγινα⁶, φαίνεται να ενισχύει τις παραπάνω υποθέσεις. Από την άλλη πλευρά, το στοιχείο ότι συντάχθηκε (ή μεταφράσθηκε) στη γαλλική γλώσσα υποδηλώνει τη χρησιμοποίησή του κατά τις συζητήσεις του Κυβερνήτη με τους πρέσβεις των τριών δυνάμεων.

Το υπόμνημα αρχίζει με την παράθεση κάποιων συνολικών μεγεθών για τον προ του 1821 πληθυσμό της Χίου, ως εξής:

Χριστιανοί περίπου 120.000

Ελλάδος (στο εξής *ΓΕΕ*), έτος Γ', αριθ. 29, εν Αίγινη 25 Απρ. 1828· *αυτ.*, έτος Ε', αριθ. 96, εν Ναυπλίω 6 Δεκ. 1830· ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 250, έγγρ. 136. Με το τελευταίο διορίστηκε επιτροπή αποτελούμενη από τους Αλεξ. Σούτζο, Ν. Σκληβέρη και Νικόλαο Θεοχάρη, αρμόδια για τη σύνταξη πινάκων με βάση τα συλλεχθέντα στοιχεία.

1. ΓΕΕ, έτος Γ', αριθ. 29, 25 Απρ. 1828· *αυτ.*, έτος Ε', αριθ. 96, 6 Δεκ. 1830.

2. *Αυτ.*, έτος Ε', αριθ. 3, 8 Ιαν. 1830.

3. ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φακ. 251^A, έγγρ. 107· Αθ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 11, *Θησαύρισμα Αριστείων πνευματικών εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκον*, εν Αθήναις 1992, σ. 583.

4. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 578, έγγρ. 5. Το δημοσιεύουμε στο Παράρτημα.

5. Στα γεγονότα αυτά θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

6. Υπ' όψιν: *Egine le 15 Septembre 1828* (βλ. το Παράρτημα).

Τούρκοι περίπου 1.100

Εβραίοι περίπου 70

Από τα παραπάνω προκύπτουν τα ακόλουθα: καθώς ήταν αναμενόμενο, τα μεγέθη που αφορούν στους Χριστιανούς και τους Τούρκους συμπίπτουν με αυτά τα οποία κατέθεσε ο Καποδίστριας στους πρέσβεις των τριών δυνάμεων με τη διαφορά ότι ο Κυβερνήτης προσέθεσε και τα μεγέθη για τον πληθυσμό του 1828, 60.000 και 800 αντίστοιχα¹. Μια άλλη διαφορά είναι ότι στο υπόμνημα, το οποίο μοιάζει να είναι η πρωτότυπη πηγή, μπροστά από κάθε νούμερο υπάρχει η λέξη *ενίγον* (περίπου). Η αφαίρεση της λέξης αυτής από τον Καποδίστρια θα πρέπει να ερμηνευθεί ως πρόθεση να πείσει τους πρέσβεις για την ακρίβεια των στοιχείων. Ωστόσο, αν παρατηρήσει κανείς τα μεγέθη, όχι μόνο αυτά που αναφέρονται στη Χίο αλλά και τα υπόλοιπα, διαπιστώνει ότι πρόκειται για απόλυτα στρογγυλούς αριθμούς, διακριτικό γνώρισμα ανακρίβειας αν όχι υπερεκτίμησης². Εξάλλου, ειδικά ως προς τα αντιστοιχούντα στη Χίο παρατηρείται ότι είναι αρκετά μεγαλύτερα από τα αναφερόμενα σε άλλες πηγές³. Εν τούτοις, η έλλειψη απογραφικών δεδομένων για το νησί δεν επιτρέπει να προχωρήσουμε περισσότερο από τη διατύπωση κάποιων επιφυλάξεων.

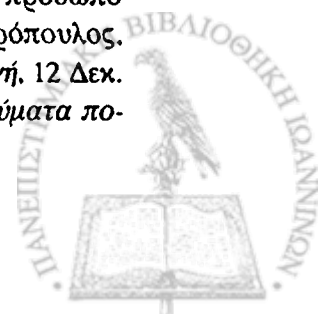
Στο υπόμνημα γίνεται εκτενής αναφορά στα αιματηρά γεγονότα του 1822 και στη δημογραφική καθίζηση της Χίου⁴. Οι νεκροί υπολογίζονται σε

1. Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 346· Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι Συλλογή των περί την Αναγεννησμένην Ελλάδα συναχθέντων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 260· *Αρχαία της ελληνικής παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι εθνικαί συνελεύσεις*, τόμ. 2, Δ' εν Άργει εθνική συνέλευσις, Αθήναι 1973, σ. 247· Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική κ.λ.π.*, σ. 32· J. Stéphanopoli, *Les îles de l' Egée. Leurs Privilèges. Avec documents et notes statistiques*, Αθήνα 1912, σ. 148.

2. Constantin Komis, *La population et l' habitat du Magne, XVe - XIXe siècles*, Διδ. διατριβή στο Πανεπ. Paris-I, τόμ. I^a, Παρίσι 1991, σ. 69.

3. Δύο διαφορετικές εκτιμήσεις για τον πληθυσμό του 1822 μας δίνουν 90.000 και 78.000 ψυχές (Emile Kolodny, *Χίος: Πρόσφατη εξέλιξη και πληθυσμιακή διάρθρωση ενός νησιού ναυτικών*, μετάφρ. Αντ. Μαγγανάς, έκδ. «Χιακή επιθεώρησης», 1972, σ. 20). Για το 1802 έχουμε στη διάθεσή μας ένα ακόμη μικρότερο νούμερο: 40.000 ορθόδοξοι και 1.000 καθολικοί (Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος, Ίμβρος-Τένεδος-Λήμνος-Λέσβος-Χίος-Σάμος-Πάτμος 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 17).

4. Δυστυχώς, λείπει από τη βιβλιογραφία μια ειδική μελέτη για τις ανθρώπινες απώλειες του 1821. Προς το παρόν βλέπε: Γιώργος Μαργαρίτης, «1821. Ο θάνατος, το άλλο πρόσωπο της Λευτεριάς», *Ο Πολίτης*, τχ. 77 (5), Μάρτιος 1987, σσ. 60-62· Αριστ. Κ. Σταυρόπουλος, «Τα ανθρώπινα "παραλειπόμενα" της ναυμαχίας του Ναυαρίνου», εφ. *Η Καθημερινή*, 12 Δεκ. 1993. Η πλέον γνωστή πηγή για τα γεγονότα της Χίου: Βαχίτ πασάς, *Απομνημονεύματα πο-*

23.000 περίπου, κάθε ηλικίας και φύλου. Οι αιχμάλωτοι, σύμφωνα με τα κατάστιχα του τελωνείου, υπολογίζονται σε 47.000 γυναίκες και παιδιά. Από τους εναπομείναντες, 50.000 κατά το υπόμνημα, το ένα πέμπτο «ή περισσότεροι» υπέκυψαν στη φτώχεια και τις επιδημίες. Κάποιες άλλες πηγές μας δίνουν διαφορετικά μεγέθη. Ο Βαχίτ πασάς αναφέρει 1.109 «επισήμους» και ιερείς και άλλους 25.000 νεκρούς, σύνολο 26.109, αριθμός που δεν βρίσκεται μακριά από τον αναφερόμενο στο υπόμνημα. Αλλά τους αιχμαλώτους υπολογίζει σε πολύ λιγότερους: μόλις 5.000 «νεανίσκους και παρθένους»¹. Σύμφωνα με άλλη πηγή οι νεκροί κυμάνθηκαν μεταξύ 23.000 και 30.000 και οι αιχμάλωτοι έφθασαν τους 45.000. Επέζησαν περίπου 15.000-20.000 αλλά απ' αυτούς παρέμειναν στο νησί λιγότεροι από 10.000². Σε έτερη πηγή οι νεκροί υπολογίζονται σε 41.000 και οι αιχμάλωτοι, και πάλι με βάση τα στοιχεία του τελωνείου, σε 45.000 «περίπου». Οι παραμείναντες στο νησί υπολογίζονται εδώ σε 22.000³. Αξίζει να επισημανθεί, ότι ιδιαίτερα ως προς τον αριθμό των αιχμαλώτων υπάρχει σημαντική σύγκλιση ανάμεσα στα στοιχεία των δύο τελευταίων πηγών και στο μέγεθος που μας δίνει το υπόμνημα. Και αυτό δεν είναι τυχαίο, εφόσον για το εν λόγω ζήτημα τα στοιχεία του τελωνείου απετέλεσαν τη μοναδική, και πλέον αξιόπιστη, πηγή άντλησης των πληροφοριών. Μικρότερη σύγκλιση παρατηρείται στον αριθ-

λιτικά. *Εξ ανεκδότου τουρκικού ιδιοχειρογράφου ελευθέρως μεταφρασθέντα και σημειώσεις συνοδευθέντα υπό Δ.Ε.Δ., εν Ερμουπόλει Σύρου 1861, ανατύπ. Καραβίας 1975 (επανέκδ. στο Επ. Σταματιάδης, Σαμιακά, β' έκδ. μεταγλωττισμένη, τόμ. Β', Αθήναι 1965, σσ. 217-251. Ο σάμιος ιστορικός, ερμηνεύοντας τα γεγονότα από μια στενά τοπικιστική πλευρά, αποδίδει ευθύνες στους Χιώτες, επειδή δεν ακολούθησαν τους Σαμίους εναντίον των οθωμανικών στρατευμάτων: σσ. 164-216, ιδιαίτερα 187-216). Κάποιες άλλες μαρτυρίες: Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ιστορία του παππού 1822*, γ' έκδ., Χίος 1992· Γεώργιος Καλβοκορέσης, *Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου*, δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά-αγγλικά, Αθήνα 1992· Μαρία Γιατράκου, «Ειδήσεις περί της επαναστάσεως της Χίου (1822)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 22, Αθήναι 1979, σσ. 166-180· Π.Κ. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σσ. 22-23, 34-38. Βλ. επίσης: Ν. Δ. Σωτηράκης, *Η ματωμένη Χίος του 1822. Τρία χρονικά της Επανάστασης*, β' έκδ., Αθήνα 1991· Ανδρ. Στυλ. Αξιωτάκης, *Ο Ανάβατος της Χίου (Ιστορία-Τέχνη-Λαογραφία)*, β' έκδ., Χίος 1982, κυρίως σσ. 31-34 όπου και ερμηνεία της σαμιακής εκστρατείας από τοπικιστική πλευρά. Όλη η σχετική βιβλιογραφία: Μαρία Γιατράκου, «Αναλυτική βιβλιογραφία περί της επαναστάσεως και καταστροφής της Χίου (1822)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 21, Αθήναι 1978, σσ. 273-316.*

1. Βαχίτ πασάς, *ό.π.*, σ. 97· Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, σ. 251· Ν. Δ. Σωτηράκης, *ό.π.*, σσ. 20-21.

2. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 38.

3. Ν. Δ. Σωτηράκης, *ό.π.*, σ. 23.

μό των νεκρών, μέγεθος το οποίο μοιάζει να αποτελεί περισσότερο προϊόν χονδρικής εκτίμησης παρά πραγματικής καταμέτρησης.

Το θέμα της χιακής διασποράς κατέχει περιθωριακή θέση στο υπόμνημα, εφόσον η μόνη μνεία που γίνεται αφορά στους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στα Ψαρά, από τους οποίους «ένα μεγάλο μέρος» βρήκε το θάνατο στα γνωστά γεγονότα του 1824¹. Πάντως, οι υπάρχουσες πηγές, αν και δεν μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε τον ακριβή όγκο των Χιωτών που διεσάρησαν στα νησιά και σε διάφορα σημεία της ηπειρωτικής Ελλάδας², για συγκεκριμένες περιοχές περιγράφουν με σαφήνεια τόσο το κατά καιρούς μεταβαλλόμενο πληθυσμιακό τους μέγεθος όσο και τη συμβολή τους στις τοπικές (και όχι μόνο) εξελίξεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Χιωτών της Ερμούπολης: μια κοινότητα διαρκώς αυξανόμενη από το 1822 και εξής³, με σημαντική συμβολή στη μετατροπή ενός μέχρι τότε περιπού έρημου χώρου σε κέντρο διεθνούς εμπορίου και βιοτεχνικής-βιομηχανικής ανάπτυξης⁴. Η κοινότητα παρουσίασε μείωση από τον Δεκέμβριο του 1833, όταν η πρωτεύουσα της Ελλάδας μεταφέρθηκε στην Αθήνα και το μέχρι τότε ολιγοκατοίκητο επίνειό της, ο Πειραιάς, άρχισε να προσελκύει, εκτός των άλλων πληθυσμών, και ένα μέρος των Χιωτών της Ερμούπολης⁵. Αργότερα

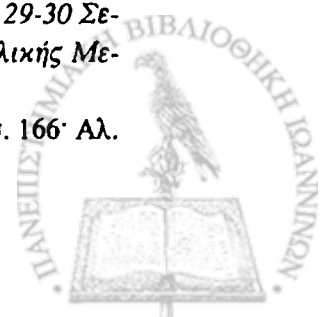
1. Πβλ. Κ. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τόμ. 1-2, Αθήνησιν 1862, ανατύπ. Καρβιάς, Αθήνα 1982, ειδικά τόμ. 1, σ. 493· Δ. Σπανός, *Η συμβολή των Ψαρών κατά το 1821*, Αθήναι 1958, σ. 153.

2. Στο Ναύπλιο, το 1825 εντοπίζονται 78 χιώτικες οικογένειες. Σχετικά: Χρ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τόμ. 9 (1982-1984), σσ. 318-319, 341-342.

3. Επισημαίνεται ότι ήδη από το 1821 είχαν εγκατασταθεί στη Σύρο 25 Χιώτες. Σχετικά: Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τόμ. Β΄, *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήναι 1983, σσ. 200-202· ο ίδιος, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στη Σύρα μετά την επανάσταση του 1821», *Συριανά γράμματα*, τχ. 6, Απρ. 1989, σσ. 103-114, ιδιαίτερα σ. 103. Άλλες απογραφές και κατάλογοι των Χιωτών της Ερμούπολης: ο ίδιος, *Ιστορία*, σσ. 202-209· Ιω. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχείον*, τόμ. 2, εν Αθήναις 1910, σσ. 24-25, 34-38, 44-45, 66-67, 84-86, τόμ. 3, εν Αθήναις 1910, σσ. 370-373, 414-417 και τόμ. 4, εν Αθήναις 1910, σσ. 74-78· Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολις 1874, σ. 601. Βλ. επίσης: Αλ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σσ. 70-71.

4. Βασ. Καρδάσης, «Ερμούπολη: Αστικές λειτουργίες και συμπεριφορές», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 και *Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1985, σσ. 585-589· ο ίδιος, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.

5. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 166· Αλ.

θα αρχίσει η σταδιακή παρακμή της Ερμούπολης, τόσο λόγω της μετατόπισης των εμπορικών προτιμήσεων προς τον Πειραιά όσο και εξαιτίας άλλων δυσμενών συγκυριών¹.

Στο υπόμνημα γίνεται λόγος για την αποτυχημένη εκστρατεία του 1827, με στόχο την απελευθέρωση της Χίου. Σημειώνεται μάλιστα ότι από τις συγκρούσεις έχασε τη ζωή του ένας μικρός αριθμός από τις ελληνικές οικογένειες του νησιού, ενώ ο τουρκικός πληθυσμός του κάστρου απώλεσε πάνω από το ένα τρίτο εξαιτίας των κακουχιών της πολύμηνης πολιορκίας. Από άλλες πηγές μας γίνεται γνωστό πως το εγχείρημα αυτό προκάλεσε ένα δεύτερο προσφυγικό ρεύμα, με κύρια όμως, αυτή τη φορά, κατεύθυνση τα Ψαρά απ' όπου οι Χιώτες επέστρεψαν αργότερα στο νησί τους². Η επιστροφή πάντως των προσφύγων είχε ήδη αρχίσει προ του 1827, οπότε οι πρώτοι παλιννοστούντες ήταν οι καταγόμενοι από το νότιο τμήμα του νησιού (τα γνωστά Μαστιχοχώρια). Ο επαναπατρισμός ανακόπηκε προς στιγμήν, το 1827, για να συνεχιστεί αργότερα³. Παράλληλα, το 1829, επανήλθαν και οι αιχμαλωτισθέντες του 1822, απελευθερωμένοι πλέον⁴. Ωστόσο, φαίνεται ότι τα γεγονότα του 1822 επέφεραν σημαντικό δημογραφικό πλήγμα στο νησί, εφό-

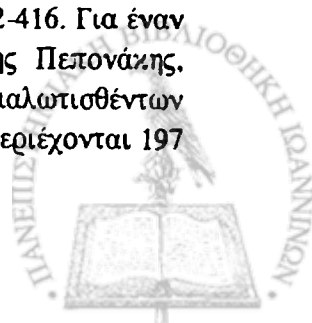
Φεράλδης, *Το βιβλίο Πρακτικών της επί του Συνοικισμού των Χίων Επιτροπής [Πειραιάς: 1836-1842]*, Αθήνα 1994· Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σσ. 55-57· Γ. Αγγελόπουλος, *Στατιστική Πειραιώς, εν Αθήναις 1852*, σ. 3. Στα δημοτολόγια του Πειραιά του 1836 περιλαμβάνονται 335 Χιώτες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων προερχόμενο από την Ερμούπολη: ΓΑΚ, Συλ. Βλαχ., φάκ. 295. *Δημόται του εν Πειραιεί Χιακού Δήμου 1836*. Πρβ. Ιω. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχείο*, τόμ. 5, εν Αθήναις 1910, σσ. 268-271.

1. Χρήστος Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αι.». Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 και Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984, τόμ. Β', Αθήνα 1985, σσ. 591-601.

2. Ν. Δ. Σωτηράκης, *ό.π.*, σσ. 84-85.

3. *Αυτ.*, σσ. 51-52· ΓΑΚ-ΑΝΚ, Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 457, *Tableau des îles de la mer blanche qui dépendent de l' empire ottoman*.

4. Ν. Δ. Σωτηράκης, *ό.π.*, σ. 52· Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 21. Πάντως, το 1837 υπήρχαν ακόμη 449 αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων 219 Χιώτες και 216 Ψαριανοί: ΓΑΚ, Συλ. Βλαχ., φάκ. 295. *Κατάλογος των εις την αιχμαλωσίαν εισέτι διαμενόντων Χριστιανών Ελλήνων κατά τας προφορικός πληροφορίας των συγγενών αυτών (1837)*. Τα ονόματα των Χιωτών έχει δημοσιεύσει ο Ιω. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχείο*, τόμ. 1, εν Αθήναις 1924, σσ. 412-416. Για έναν προγενέστερο, του 1830, κατάλογο ψαριανών αιχμαλώτων βλέπε: Μανόλης Πεπονάκης, «Ανέκδοτος κατάλογος των εκ της νήσου Ψαρών από καιρού εις καιρόν αιχμαλωτισθέντων Ψαριανών», *Φιλολογική Χίος*, τόμ. 2, Χίος 1993, σσ. 118-132. Στον κατάλογο περιέχονται 197 συνολικά άτομα, 121 άνδρες και 76 γυναίκες.

σον ποτέ, στη συνέχεια, το ύψος του πληθυσμού του δεν έφθασε στο επίπεδο των προεπαναστατικών χρόνων¹. Και αυτό, βεβαίως, αναιρεί την εκτίμηση για το 1828 που κατέθεσε ο Καποδίστριας στους τρεις πρέσβεις (60.000 Χριστιανοί και 800 Τούρκοι). Πολύ περισσότερο μάλιστα, εάν λάβουμε υπόψη ότι από άλλη πηγή προκύπτει εκτίμηση για το 1827 «γύρω» στις 40.000 ψυχές².

Εκτός των ανωτέρω, στο υπόμνημα γίνεται μια σύντομη επισκόπηση της οικονομικής ζωής της Χίου. Αναφέρεται ότι «διακεκριμένοι» Τούρκοι κατείχαν 1.600 περίπου στρέμματα από τη συνολική έκταση, ενώ το υπόλοιπο ανήκε στους χριστιανούς κατοίκους. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις του νησιού καλύπτονταν από δένδρα και κήπους. Δυστυχώς δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες ως προς τα είδη των καλλιεργειών³.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι φορολογικές υποχρεώσεις των υπηκόων έναντι του σουλτάνου, με βάση τα δεδομένα του 1820. Περιλαμβάνονταν οι εξής φόροι: α) το χαράτς⁴ β) οι τελωνειακοί δασμοί⁵ και γ) οι έμμεσοι φόροι⁶. Τους φόρους ενοικίαζε ο διοικητής του νησιού, έναντι 600.000 περίπου πιάστρων (= γρόσια, τούρκ. *kuşus*) ετησίως. Σ' αυτόν όφειλαν να πληρώνουν το αναλογούν ποσό οι υπήκοοι.

Στα παραπάνω, όπως σημειώνεται στο υπόμνημα, θα πρέπει να προστεθούν και οι «αυθαίρετοι» φόροι, που επέβαλε με διάφορα προσχήματα ο δι-

1. Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 25.

2. Ν. Δ. Σωτηράκης, *ό.π.*, σ. 52.

3. Για μια σύγχρονη περιγραφή των φυσικών δεδομένων και των καλλιεργειών: Emile Kolodny, *ό.π.*, σσ. 11-14, 16-17, 52-54.

4. Πρόκειται για τον κεφαλικό φόρο (*cizye*), τον οποίο κατέβαλλαν όλοι οι ενήλικες μη μουσουλμάνοι άνδρες. Στην καταβολή του ιδίου φόρου υποχρεούντο και οι Πέρσες, ως αίτες. Ο όρος «χαράτς» επικράτησε από τις οθωμανικές αρχές. (Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών*, τόμ. ΙΙ, *Η δογματική διοίκηση*, Αθήνα 1990, σ. 163· Δ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, β' έκδ., Αθήνα 1974, σσ. 115-116).

5. Οι τελωνειακοί δασμοί ήσαν οι εξής: α) *Amediye*: Καταβαλλόταν κατά τη διαμετακόμιση των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας σε συγκεκριμένους τόπους, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Αδριανούπολη, η Καβάλα, ο Βόλος, η Σμύρνη, η Σαμψούντα και η Τραπεζούντα. β) *Refretiyeye*: Καταβαλλόμενος κατά τη διαμετακόμιση εμπορευμάτων από τόπο σε τόπο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, είτε κατά την εξαγωγή τους σε άλλες χώρες. γ) *Mastariye*: Δασμός για τα εισαγόμενα από το εξωτερικό εμπορεύματα. δ) *Mürüriye*: Για τα εμπορεύματα που περνούσαν *transito* και διευθύνονταν σε ξένη χώρα (Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 177).

6. Δ. Τσοποτός, *ό.π.*, σσ. 67-70.

7. *Redhouse yeni Türkçe-İngilizce sözlük*, Istanbul 1968, σ. 689.

οικητής (ή «άλλοι» Τούρκοι). Η συνολική ετήσια υποχρέωση αυτού του τύπου έφθανε τα 4.000 πιάστρα¹, μη συμπεριλαμβανομένων των προστίμων (τούρκ. *cegeme* ή *cegime*²), τα οποία περιέκλειαν επίσης σημαντικά ποσά.

Τα Μαστιχοχώρια, εικοσιπέντε τον αριθμό σύμφωνα με το τεκμήριο, ήσαν απαλλαγμένα από την υποχρέωση του χαράτς και των «αυθαίρετων» φόρων. Τα χωριά αυτά περιορίζονταν στην καταβολή ενός ποσού κυμαινόμενου μεταξύ 40 και 80 παράδων³ κατά νοικοκυριό ετησίως. Η εξαίρεση οφειλόταν στην παραγωγή της μαστίχας⁴, προϊόν που χαρακτηρίζει τη Χίο από τους αρχαίους ήδη χρόνους⁵, στο οποίο ο σουλτάνος είχε το μονοπώλιο⁶. Έτσι, καθώς αναφέρεται, υποχρέωνε τους κατοίκους αυτής της περιοχής, αντί του φόρου, να καταβάλλουν κατ' έτος στον αγά της μαστίχας⁷ ποσότητα ίση με 20.000 οκάδες⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ετήσια παραγωγή του προϊόντος κυμαινόταν μεταξύ 10.000 και 20.000 οκάδων⁹.

1. Για τους φόρους αυτούς: Δ. Τσοποτός, *ό.π.*, σσ. 119-127.

2. Redhouse, σ. 223.

3. Paga, υποδιαίρεση του *kyrys* (1: 40). Βλέπε: Redhouse, σ. 917.

4. Emile Kolodny, *ό.π.*, σσ. 13-14, 52-54.

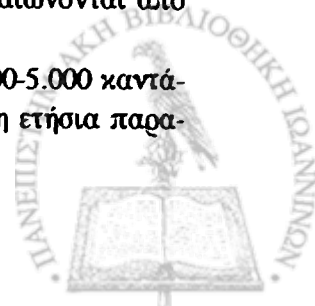
5. Κ. Άμαντος, «Το εμπόριον των Χίων προ του 1821», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 12 (1957), σσ. 178-179· ο ίδιος, *Άρθρα και λόγοι. Αναμνηστικός τόμος εκδιδόμενος υπό του φιλοτεχνικού ομίλου Χίου*, Αθήναι 1953, σσ. 59, 66, 74· Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Εορμής Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, *Εμπορικό-Γεωγραφικόν Λεξικόν*, Βενετία 1817, ανατύπ. (Επιμέλεια-Επιλεγόμενα Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης), Αθήνα 1991, σσ. 52-53. Γενικές πληροφορίες για τη μαστίχα: Charles de Scherzer, *Σμύρνη. Γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική θεώρηση*, Μέρος Α', Αθήνα 1995, σσ. 254-258· Γιάννης Περίκος, *Η μαστίχα της Χίου*, Χίος 1990.

6. Κ. Άμαντος, *Το εμπόριον*, σ. 180· Γεώργιος Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τόμ. Γ', Μέρος πρώτον, εν Αθήναις 1926, σ. 81· Emile Kolodny, *ό.π.*, σσ. 13-14. Το μονοπώλιο καταργήθηκε μετά το 1840, οπότε η εμετάλλευση του προϊόντος άρχισε να γίνεται μέσω του ελεύθερου εμπορίου (Κ. Άμαντος, *Το εμπόριον*, σ. 180). Τη σημασία της μαστίχας για την ανάπτυξη της Χίου, σημειώνει ο G. Deschamps που επισκέφθηκε την Ανατολή το 1890 (G. Deschamps, *Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890*, Αθήνα 1990, σ. 34).

7. Τούρκ. *agā*, κύριος, αφέντης, ισχυρός οικονομικός παράγων, και στα πλαίσια του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού, ο επικεφαλής σώματος γενιτσάρων. Σχετικά: Redhouse, σ. 18· Halil Inalcik, «Military and fiscal Transformation in the Ottoman empire, 1600-1700», στο H. Inalcik, *Studies in ottoman social and economic History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, κείμενο V, σ. 289.

8. Για 21.000 οκάδες κάνει λόγο ο Άμαντος (*αυτ.*). Αλλά οι 20.000 επιβεβαιώνονται από τον Γ. Ζολώτα (*ό.π.*, σ. 83).

9. Ο de Scherzer μας δίνει ένα ιδιαίτερα μεγάλο νούμερο για το 1870: 4.500-5.000 καντάρια (ένα καντάρι 44 οκάδες) (βλ. *αυτ.*, σσ. 202, 256). Στη δεκαετία του 1960 η ετήσια παραγωγή κυμαινόταν μεταξύ 200 και 220 τόννων (Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 52).

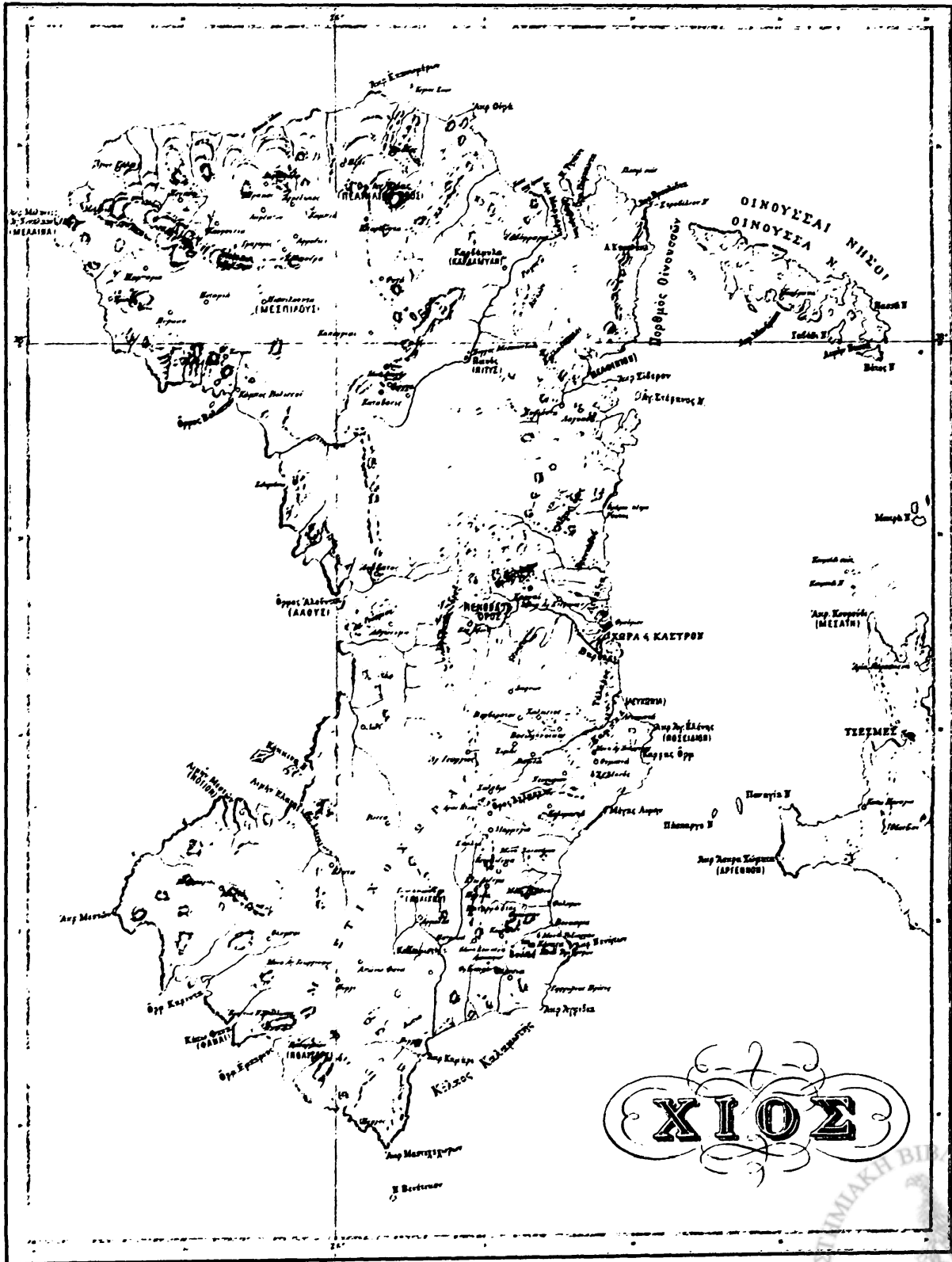

Η ποσότητα που περίσσευε (εάν συνέβαινε αυτό) από την υποχρέωση των 20.000 οκάδων αγοραζόταν από τον σουλτάνο έναντι 60 ή 80 παράδων η οκά, ενώ η πραγματική τιμή μονάδας ανερχόταν σε 10 πιάστρα περίπου. Εάν στις υποχρεώσεις αυτές προσθέσει κανείς και τα έκτακτα πρόστιμα, εύκολα γίνεται αντιληπτή η σταδιακή αύξηση του αριθμού των οικογενειών της περιοχής που οδηγούνται στην οικονομική καταστροφή¹.

Κλείνουμε την παρουσίαση του υπομνήματος, καταθέτοντας ορισμένες διαπιστώσεις: παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο τεκμήριο αποτελεί προϊόν μιας σημαντικής στιγμής, για την ιστορία της ελληνικής στατιστικής, η αξία του δεν ανταποκρίνεται ούτε στις προθέσεις του Καποδίστρια ούτε στις προσδοκίες της σύγχρονης έρευνας. Τα πληθυσμιακά στοιχεία που εμπεριέχει αποτελούν προϊόν μιας κατά προσέγγιση εκτίμησης, ενώ το μεγαλύτερο μέρος από τις υπόλοιπες, ποσοτικού ή ποιοτικού χαρακτήρα, πληροφορίες προσθέτουν ελάχιστα στις μέχρι τώρα γνώσεις μας. Πώς θα μπορούσε άραγε να συγκρίνει κανείς την αξία του παρόντος υπομνήματος με τις αναλυτικές απογραφές (δημοσιευμένες ή χειρόγραφες) ορισμένων άλλων περιοχών της ίδιας εποχής; Αλλά το υπόμνημα αυτό είναι αδύνατον να το αξιολογήσουμε ανεξάρτητα από τις αρνητικές παραμέτρους που καθόρισαν το περιεχόμενό του. Δηλαδή, είναι αδύνατον να αγνοήσει κανείς τις πολιτικές, καλύτερα πολεμικές, συγκυρίες της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, που οδήγησαν τη Χίο στην από κάθε άποψη παρακμή, θέτοντας και κάποια όρια στη μετέπειτα πορεία της. Και απ' αυτή την άποψη, το εν λόγω τεκμήριο αποτελεί ένα ακόμη μέσον ανάγνωσης της ιστορίας του νησιού.

1. Ανάλογη κατάσταση διαπιστώνει στην περιοχή και ο Kolodny (ό.π., σ. 53)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΓΑΚ-ΑΝΚ, Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', έγγο. 5*

Statistique de l' île de Scio avant la Revolution

A

Nombre approximatif des habitans

Chrétiens, environ 120.000

Turcs, environ 1.100

Juifs, environ 70

B

Les terres appartenantes à des particuliers Turcs montaient environ à 1.600 stremas ordinaires; tout le reste cultivé, et non cultivé appartenait aux Chrétiens^a.

C

Impôts levés par le Sultan en 1820

Le Havatz, les Douanes, et les divers impôts indirects, étaient payés au Mousselim, ou Gouverneur Général de l' île, qui les achetait en bloc du Sultan moyennant 600.000 piastres environ^b.

D

Contributions arbitraires perçues par les Gouverneurs et autres Turcs^c.

Notes

a. Les terres cultivées sont presque toutes plantées d' arbres, et une grande partie consiste en beaux jardins.

b. Les villages nommés Masticochoria (au nombre de 25) ne payaient point de Haratz; mais au lieu de cette capitation, ils fournissaient tous les ans au sultan 20.000 okes de mastic, et payaient de 40 à 80 paras la famille.

c. Les Tzéremé (amendes) quoique s' élevant à une somme considérable n' étaient point comprises dans les contributions arbitraires.

Les habitans des Masticochoria exempts de ces mêmes contributions étaient en revanche

* Δημοσιεύεται ως έχει, χωρίς διορθώσεις στην ορθογραφία ή τη στίξη.

On faisait payer annuellement à la Municipalité de l' île sous différens pretextes 4.000 piastres.

Quelques consequences de la Catastrophe de Scio en 1822.

1o

Les Turcs ont massacré environ 23.000 Chrétiens, enfans, jeunes, garçons, hommes faits ou avancés en âge, vieilles femmes, malades alités dans les hôpitaux ou ailleurs, tous sans défense. On compte parmi les victimes l' archevêque de l' île et environ 80 des primats vieillards respectables retenus en ôtage dans la forteresse, et massacrés par ordre exprès du Sultan. D' après les régistres des Douaniers Turcs de l' île 47.000 femmes et enfans ont été emmenés captifs.

2o

Après la catastrophe de cette île, des 50.000 âmes qui avaient été soustraites à la mort et à la captivité la cinquième partie, et même davantage, a succombé à la misère et aux maladies épidémiques.

3o

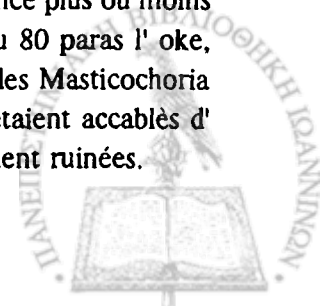
En 1824 lors de la Catastrophe d' Ipsara, une grande partie des réfugiés Sciotes y trouva la mort.

4o

Durant la dernière expedition de 1827, les combats seulement ont enlevé quelques habitans Chrétiens de Scio. Nous devons faire observer que durant les cinq mois qu' a duré le dernier siège de la forteresse de plus d' un tiers des Turcs hommes et femmes ont péri dans cette forteresse, d' après les renseignemens approximatifs que nous avons pu nous procurer.

Egine le 15 Septembre 1828.

obligés de ceder régulièrement à l' aga du Mastic, outre l' imposition susindiquée des 20.000 okes, tout le produit, qui montait à 10.000 ou à 20.000 okes par an, suivant l' abondance plus ou moins grande de la récolte: Cette dernière partie leur était payée à raison de 60 ou 80 paras l' oke, tandis que cette mesure valait environ 10 piastres. Ensus de cela les habitans des Masticochoria relevant directement de l' Aga du Mastic, et non de la Municipalité de l' île étaient accablés d' amendes si exorbitantes que tous les ans plusieurs familles étaient complètement ruinées.

RÉSUMÉ

L' ILE DE CHIOS PENDANT LA DÉCENNIE DE 1820. UN MÉMOIRE (1828) PROVENANT DE L' OEUVRE STATISTIQUE DE L' ÉPOQUE CAPODISTRIENNE

par
Kostas Komis

On s' occupe d' un mémoire de 1828 de la période de Capodistria, qui nous donne des renseignements concernant la vie économique, sociale et la population de l' île de Chios avant et après la Révolution de 1821. On étudie ces renseignements par rapport à d' autres, provenant de documents de la même période et, finalement, l' on publie dans un Annexe spécial, à la fin de l' article.

Université de Ioannina
Département d' Histoire

